

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Карнатовський Андрій,
магістр, аспірант,
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича
e-mail: andrewkarnat@gmail.com

Науковий керівник: **Скорейко Ганна,**
кандидат історичних наук, доцент,
кафедра історії України
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича

Дана робота є спробою систематизувати періодичні видання Поділля в 1920 р. під час перебування на території краю польських військ з метою визначення їх впливу на історичний розвиток краю та знаходження відповіді на питання: як вони відображали економічне, політичне та культурне життя його мешканців. В цієї статті використано архівні підшивки періодики Поділля того часу, які в своїх статтях та замітках відображають реальні події та факти з життя населення краю того часу.

Думки, події та життєві ситуації будь-якої епохи та часу найкраще відображаються через призму друкованого слова. Періодичні видання (а це, як правило, газети та часописи) дають змогу відчувати настрої, сприйняття та відчуття людей, які були сучасниками та учасниками цих подій. Вони дають змогу в повній мірі узнати подробиці всього того, що відбувалося навколо. Ця стаття допомагає шляхом вивчення періодики, яка видавалася на теренах подільського краю, зрозуміти чому все, що тоді відбувалося, було саме так, а не інакше, та відчувати дух цієї епохи історії регіону та України в цілому.

Зробити повну характеристику всіх друкованих органів Поділля часів російсько-польсько-української війни досить важко, оскільки з багатьох видань того часу збереглося лише по кілька номерів. Однак варто відзначити, що більшість газет у межах своєї партійної належності чи напрямку були досить подібними за змістом, мали спільні риси: а) відстоювали ідеї та популяризували завдання державної влади і партії; б) постійні й детальні обговорення справ зовнішньої політики; в) цілковита відсутність дописів із краю; г) запальність у тоні та стилі; ґ) колегіальність редагування і видавництва; д) короткотривалість періодичних видань. Із приходом до влади комуністів ситуація кардинально змінилася – на кожен десяток національно-демократичної продукції стало припадати лиш одне

більшовицьке видання, що, безсумнівно, контролювалося цензурою і партійними органами).

Періодична преса Поділля того часу за оперативністю і характером її інформації поділяється на три основних види: газета, бюлетень і журнал. В основу цього поділу покладено насамперед матеріальну конструкцію видання: газета – це аркушеве видання (у вигляді одного чи кількох аркушів встановленого формату); бюлетень, згідно зі стандартом ДСТУ 3017 – 95, міг мати «...ознаки журнального або газетного видання»; а журнал – це зброшуроване видання, яке мало вигляд блоку скріплених у корінці аркушів встановленого формату. Серед цих періодичних видань найбільш важливе значення як джерело для історичних досліджень мають газети, основна функція яких – оперативно відображати поточні події суспільного, наукового і культурного життя.

Підрахувати точну кількість газет, які виходили тоді, складно. Деякі існували тривалий період, деякі – тільки кілька тижнів. Як засвідчує Ю. Сіцінський, окремі часописи виходили один-два дні, бо рух був незвичайний [1]. Крім того, окремі газети змінювали назву, хоча за змістом і складом редакторів залишались однаковими. Деякі видання взагалі не збереглися, від них залишилися лише згадки в різних джерелах.

Були свої друкарні у Вінниці, Старокостянтинові, Жмеринці, Могилеві-Подільському, Тульчині. За підрахунками автора й окремих дослідників, за період національно-визвольних змагань на Поділлі існувало понад 118 місцевих газет. Усю подільську газетну періодику 1920 р. можна поділити на такі типи за цільовим і читацьким призначенням.

1. Офіційні періодичні видання, їхнім основним призначенням було «регулярне ознайомлення споживачів інформації з новими керівними та офіційними документами, матеріалами нормативного чи директивного характеру, що публікувалися від імені державних органів влади та самоврядування, відомств, установ чи громадських організацій» [2]. На Поділлі виходив 31 часопис цього типу.

2. Суспільно-політичні періодичні видання, які систематично висвітлювали поточні суспільні події, акцентували увагу читачів на найбільш актуальних явищах громадсько-політичного життя та їх аналізі. При вирішенні питання про віднесення періодичного видання до того чи іншого типу до уваги бралися його домінуючі характеристики. Наприклад, газета мала підзаголовок «суспільно-політична та літературно-художня», але її основне призначення – інформувати читачів про поточні події суспільного життя у губернії, Українській державі та за кордоном. Ця інформація становила понад 50 % обсягу газети, тому її кваліфікуємо як суспільно-політичну, а не літературно-художню. Суспільно-політичні видання становили найбільш численну групу подільської преси – 49 назв, серед яких були газети різної періодичності та політичного спрямування.

3. Фахові періодичні видання. До цього типу потрібно віднести спеціалізовані, професійні, галузеві, професійно орієнтовані, виробничо-практичні газети, створені з метою передачі професійних знань певного профілю, необхідних фахівцям у їхній практичній роботі. У Подільській губернії видавалося 17 газет цього типу.

4. Військові часописи. Цей тип видань тривалий період радянські дослідники не виокремлювали як самостійний, а відносили до фахових. Пояснення тут одне: визнати, що в ті роки була започаткована українська військова преса – значить визнати і те, що тоді було започатковане українське військо як інститут захисту української держави. А це ніяк не входило в ідеологію радянської історичної науки, яка мала чітку спрямованість на встановлення своєї ідеології і на замовчування всього того, що суперечило, протистояло їй [3]. Основним цільовим призначенням військових часописів було інформування військовиків про значущі події соціально-політичного характеру, допомога воякам в осмисленні складних процесів державотворення, віддзеркалення тих складних умов, у яких формувалась українська армія. Протягом досліджуваного періоду на Поділлі виходило 18 військових газет.

5. Клерикальні видання. До цього типу газетної періодики, що сформувався на основі цільового призначення, передусім належали релігійні часописи. Ці періодичні видання віддзеркалювали духовні процеси, духовні потреби, духовну культуру, поширювали духовну освіту. Відтак цільовим призначенням клерикальної періодики було поширення релігійних знань і виховання читачів у дусі християнської моралі. У Подільській губернії видавалося 3 газети цього типу.

Подільська періодика часів визвольних змагань є унікальним явищем, оскільки впливала на суспільну свідомість українців, формувала з етнічної маси сучасну європейську націю, яка стрімко входила в європейський політичний і культурний простір. Відтак вона є важливим документом епохи. Кожен редактор намагався створити сучасну модель щоденного українського часопису, який повинен був завоювати український інформаційний простір.

Важливим вісником новин була громадська позапартійна газета «Хвиля» – орган Української Національної Ради. Вона виходила у Вінниці в 1920 році. (всього вийшов 21 номер) [4]. Одними із найважливіших матеріалів часопису були повідомлення про повстанський рух на Поділлі. Наведені газетою ціни на продукти у Вінниці допомагали висвітленню економічного становища селянства Поділля в той період. Докладно інформував цей друкований орган про засідання у Вінниці Української Національної Ради за участю міністрів УНР та голови уряду І. Мазепи, на якому обговорювались справи організаційного та політичного характеру. Публікувалися відомості про зустрічі Головного отамана С. Петлюри з

представниками місцевого самоврядування, земства, кооперативів, громадянства Могилів-Подільського і Ямполья, під час яких він висловив надію, що всі прошарки населення після звільнення краю від більшовиків будуть залучені до процесу його відновлення [5]. У рубриках «З університетського життя», «Хроніка», «Оголошення» друкувалися матеріали, в яких висвітлювалися різні аспекти діяльності багатьох навчальних закладів УНР, показувалась діяльність урядових кіл щодо налагодження випуску підручників і посібників для шкіл, розкривалося становище учителів, інформувалось про вихід нової літератури тощо.

На Поділлі того часу існували наступні видання: 46 газет українською мовою, 12 – російською мовою, 3 – польською мовою, 1 – перейшла з російської на українську, 1 – утраквістична (видавалася українською та польською).

Найбільш відомі з них – це «Галицько-Буковинський Комуніст» (орган крайового комітету Української комуністичної партії (боротьбистів) Наддністрянщини, якій виходив тричі на тиждень), «Голос» (орган Української народної партії, виходила періодично), «Народний голос» (орган української громадської думки, виходив щодня), «Наш шлях» (щоденна демократична безпартійна газета, видавалася Українським клубом у Кам'янці), «Подільський боротьбист» (орган української комуністичної партії (боротьбистів)), «Слово» (орган Подільської районної Національної ради), «Трудова громада» (тижневик, орган українських соціалістів-революціонерів), «Українське слово» (щоденний громадсько-політичний, літературний та економічний часопис Прес-квартири штабarmії), «Червоний стрілець» (орган революційного комітету Української Галицької армії).

В Кам'янці-Подільському в цей час виходили: «Наш шлях» (1919-1920 роки), «Подольський край» (1918-1920 рр.), «Трудова громада» (1919-1920 рр.), «Україна» (1919-1920 рр.).

Як свідчать реалії історичного минулого, першоджерела, з яких по крихті збираються факти про перебіг подій національно-визвольної революції, не доводиться вести мову про свободу слова в Українській Народній Республіці. Поневолено, пригнічена некваліфікованою і непрофесійною цензурою преса не могла донести до пересічного громадянина об'єктивну інформацію про дійсний стан справ в українській владі та суспільному устрої. Крім того, в газетах примусово публікувались матеріали, вигідні очільникам держави, які сповідували їх політику й інтереси [7]. Деякою мірою такий крок можна вважати виправданим, бо під час розбудови самостійної республіки виникла потреба в тому, щоб нести в народні маси лише ті ідеї, які сприяли б зародженню почуття патріотизму, волелюбності, демократичного єднання, які б кликали до боротьби за визволення України від чужоземного поневолення. У добу Директорії в результаті розвитку окремих галузей знань та сфер людської

діяльності на Поділлі з'являлися й поширювалися фахові періодичні видання. Диференціацію в межах цього типу преси вважаємо найбільш доцільним здійснити за галузевим принципом. Відтак галузеві часописи розподілимо на кооперативні, освітні, транспортні, а також сфери зв'язку.

В умовах негативного впливу більшовиків, які керувалися у своїй політиці безвідмовним правилом «грабуї нагробоване», на Поділлі зберегла свої сили кооперація [8]. Про її діяльність у цей період писали «Вісти Вінницького Союзу Споживчих Товариств», де повідомлялося про торгово-промислове життя губернії, стан грошового ринку, постачання населенню Поділля сільськогосподарських машин, знарядь праці та різних товарів; друкувалися проблемні статті з питань розвитку економіки; вміщувалися огляди місцевого виробництва; приділялася увага забезпеченню хлібом та продовольством національної армії. Завдяки власним періодичним виданням, широкою політичною і культурно-освітньою роботою займалися місцеві осередки товариства «Просвіта». У Липовці виходило «Народне життя» (редколегія: П. Романів, І. Штанько, М. Рожеківський), у Вінниці – «Шлях» (ред. – В. Островський). Головною метою цих газет був захист України від московської агресії [9]. Подільські часописи також висвітлювали державницьку політику Директорії, публікували звернення провідників революції до народу, займалися активною пропагандою культурно-мистецького життя подолян, національної освіти, передусім українізації та реорганізації шкіл. Останнього вимагали інтереси дітей, розвиток у них усвідомлення не тільки того, що учням потрібні знання, але й працездатності, вміння навчатись міркувати, бо тільки на цій основі можна було виховати вільну, розвинену особистість. Також розглядалися причини, напрями, зміст реформування шкільної освіти, чинники впливу, механізми проведення шкільних реформ, побудова єдиної трудової школи та інші.

У Кам'янці-Подільському, коли там у 1920 р. було польське військо, виходили польські часописи – «Cłos Podola», «Lud Podolski» та «Ziemia Podolska».

У 1920 р. на Поділлі спостерігалася відносна типологічна стабільність та кількісний ріст видань. Умови військового часу, цензурні обмеження позначились на періодичності виходу часописів, що сприяло більш чіткому поділу на періодику, яка підтримувала ідею української державності, й на ту, яка виступала на протилежному боці. Тематичні аспекти газетних публікацій визначалися потребами суспільно-політичного життя і абсолютно не залежали від типології преси. Публікації подільських національно-демократичних часописів відзначалися патріотичністю, правдивістю, оперативністю, проникненням у всі сфери людського буття. Саме тому часописи Поділля, що виходили в добу Директорії, відображали на своїх сторінках реальні картини

тодішньої дійсності, серед яких на передньому плані стояла боротьба за національне визволення та українське державотворення. Незважаючи на поразку українського народу в боротьбі за свою державність, ця боротьба принесла і певні здобутки. По-перше, в ці роки ідея національної свідомості оволоділа переважною більшістю українців, вона загартувалась не тільки в теоретичних змаганнях, а й у збройних зіткненнях, у яких проходила перевірку на міцність. По-друге, в 1920 р. здобуто перші успіхи державотворення, національного будівництва. Події цих років мали характер національної революції. Процеси державотворення, боротьба за суверенність, незалежність України знайшли своє відображення на сторінках газетної періодики Поділля.

На початок січня 1920 р. українське життя інтенсивно почало набувати нових обертів і спрямованості. Перша частина політичних діячів та проводирів національного руху вирушила за кордон, зокрема до Варшави, і там зосередила державотворчу діяльність [10]. Друга – скупчилась навколо свого народного центру, що утворився на Київщині, Волині й Поділлі, куди повільно стягувалися залишки армії і де зароджувався процес зміцнення УНР. Усі вони «знову почали роботи зусилля, щоб вийти із кризи і взятися за державне будівництво [11]. Господарюванням чужоземців Україна була доведена до крайньої руїни і безвладдя. На її благодатному ґрунті засівався більшовизм, а разом із ним наростала громадянська війна. В момент «нечуваної героїчної боротьби і великих страждань», які переживав український народ, важливу роль відіграла національно-демократична преса Поділля. У своїх передовицях газети закликали народ до згуртування навколо головного завдання – «здобути собі землю, волю, громадянські та національні права в Самостійній Народній Республіці» [12]. І це їм вдавалося, оскільки після нетривалої дезорганізації в суспільно-політичному житті та поразок на фронті, Україна знову зробила спробу реанімувати визвольний рух. Велася підготовча робота до земельної реформи, системи адміністрування, розгляд основ торговельної політики і плану оновлення промисловості, ревізія підвалин фінансової політики і т. д. [13]. Для вдосконалення адміністративного апарату здійснено поділ губернії на землі: Брацлавщина, Липовеччина, Вінницька земля і т.п. Успіхом увінчалися наступальні операції на Правобережжі та Лівобережжі, де було звільнено міста Ямпіль, Ольгопіль, Брацлав, Липовець, Таращу, Умань, Звенигородку, Канів, Черкаси, Переяслав, Чигирин і Золотоношу. Доказом несприйняття населенням політики більшовизму можуть слугувати масові повстання проти запровадження комун. Усі запаси хліба селяни нікому не віддавали і тільки говорили: «От прийде Петлюра: як він скаже, так і буде» [14].

Відчувши реальну користь від такої співпраці, навесні уряди УНР і Польської республіки заключили між собою договір, за яким Польща

зобов'язалася допомогти Українській армії звільнити Україну від більшовиків, водночас відшматувавши від неї близько 162000 кв. км території з населенням 11 млн. осіб [15]. Важливе значення для майбутніх спільних воєнних дій мало підписання військової конвенції. На основі військової конвенції, пов'язаної з Варшавським договором, із 25 квітня 1920 р. почався похід на Україну об'єднаних армій військ Польщі та УНР. Із закликом до населення України терпеливо нести всі труднощі воєнної доби, по можливості допомагати польським збройним формуванням у їхній боротьбі за визволення краю від ворогів звернувся Й. Пілсудський. Він висловив також сподівання, що народ «докладе максимум зусиль для того, щоб при підтримці Польської Республіки завоювати власну свободу і забезпечити плодючим землям свої Вітчизни щастя і добробут, яким будуть радіти після повернення до праці і спокою. Усім жителям України гарантуємо захист і опіку» [16].

Отож, навесні 1920 р. Поділля знову опинилося у вирі війни. Шлях визволення краю від більшовиків розпочався з Гайсина. Вирішальну роль у цьому відіграли Київська дивізія, повстанці підполковника Волинця та 5-ий кінний полк. Командир останнього сотник Глибовський був смертельно поранений у бою. Згодом армія форсувала Південний Буг, визволила Тульчин. Згідно з повідомленнями преси, в кінці квітня польським і українськими військами ще було звільнено Малин, Хмільник, Бердичів, Бар [17].

Подальший наступ більшовиків відкинув Українську армію у Галичину за Дністер, а польську загнав під Варшаву. Однак знекровлені в попередніх боях радянські з'єднання взяти польської столиці не змогли. Провівши мобілізацію та отримавши воєнну допомогу від Франції, Й. Пілсудський швидко відкинув Червону армію за Буг [18].

У цей несприятливий для молоді Української держави час у газетній періодиці Поділля продовжували з'являтися матеріали, в яких засуджувались і викривались злочини більшовизму. «Якоюсь безвихідною гіркотою і сумом віє від блискучого зовнішнього боку цього більшовицького руху, – констатував у передовиці часопис «Подольський край». – Ця вакханалія концертів, мітингів, виступи куплетистів і оповідачів нагадує бал під час чуми. Хіба це більшовизм? Цькування одного класу іншим з метою насилля, грабування, експлуатації робітника. Розкидання довкола звинувачень в саботажі, сіяння ворожнечі, проведення, окрім фронтової, і війну в тилу – ось більшовизм. Й іншим він бути не може, а знамените слово «товариш» є насмішкою над обдуреними громадянами» [19].

Незважаючи на те, що більшовицькі війська вели успішні наступальні операції і були небезпечними тільки за своєю кількістю, у подільській пресі розповідалося про моральний дух червоноармійців, «який

підтримувався штучно і мав за основу зовсім незрозумілі для загальної маси ідеї. На фронті серед бійців відбулася довільна демобілізація, розпад, викликані укладеним перемир'ям з Польщею... Вони наступали без виконання тактичних маневрів і при повній відсутності стратегії...» [20].

Відчуваючи безвихідь, Головний отаман військ УНР, уряд і військове керівництво знову звернулися до народу за допомогою в об'єднанні сил для вирішального бою. У цьому документі звучав заклик не вірити, що українська армія розбита, бо «вона ще сильна духом, несе лад і спокій, освячений в боях жовто-блакитний прапор, на якому полум'яно світяться слова «За волю святу, за землю народную, за Україну Велику». Поряд із закликом спільними силами врятувати рідний край влада УНР ніби звітувала, чого досягнуто за три революційні роки. Зазначалося, що в Україні знайшли мирне і вільне співжиття всі національні меншини, налагоджувалася торгівля, держави Європи вийшли на шлях розвитку політичних і торговельних зносин, готувався акт амністії «всім синам Батьківщини, які заблукали в житті і готові викупити свою провину і стати в оборону рідної державності» [21].

Це звертання виявилось запізнілим. 10 листопада Червона армія перейшла в наступ на багатьох ділянках фронту. 45-а дивізія в цей день збила з позицій дві стрілецькі дивізії Директорії та прорвала фронт у напрямку Чернівці – Муровані Курилівці. У ході цих боїв була фактично виведена з ладу одна з найкращих частин Петлюри – «залізна дивізія», захоплено близько 400 полонених, 6 гармат, 11 кулеметів, великий обоз [22]. Внаслідок цього прориву українська армія змушена була почати відхід по всьому фронті.

Під ударами радянських військ, що вийшли на лінію Кузьмин – Лянцкорунь, 16 листопада об'єднані польсько-українські війська зі значними запасами матеріальних цінностей, продовольчими обозами залишили державний центр УНР – Кам'янець-Подільський. Після цього рештки українського, польського і російського військ розпочали евакуацію через Збруч. Проте здійснити її повністю не вдалося. Вранці 22 листопада бригада Г. Котовського форсованим маршем вийшла з села Ванієвка, що близько Чорного Острова, у напрямку на Волочиськ. Сюди ж рушив корпус Червоного козацтва В. Примакова. Зламавши опір військ, що прикривали переправу через Збруч на лінії Гарнишівка – Янушівці, бригада Котовського надвечір 22 листопада увірвалася у Волочиськ. Останніх п'ять верст до міста котовці пройшли галопом під шквальним артилерійським і кулеметним вогнем. Відрізані від переправи українські воїни потрапили в полон.

Висновки. Отже, аналіз матеріалів демократичних часописів Поділля доби російсько-польсько-української війни дає змогу стверджувати: навіть у складних суспільно-політичних умовах регіональна періодика була об'єктивним джерелом пропаганди національних ідей і ефективною

зброєю в боротьбі за самостійність держави, єдиним інформаційно-виховним полем, спрямованим на виборювання й утворення незалежної України. На сучасному етапі вивчення історії провінційних газет має важливе патріотичне значення, допомагає встановлювати і розвивати прогресивні традиції вітчизняної преси.

Важлива риса подільської преси – послідовність у розробці проблем, уміння підійти до них всебічно, залучити до їх розв'язання широке коло читачів, які знаходили в газетних матеріалах не вказівки, а нові думки, які у кінцевому підсумку допомагали самостійно визначити позицію, знайти правильне рішення. Вагомість публікацій періодичних видань Поділля полягала в компетентному формуванні громадської думки і соціальній проникливості, часописи містили переважно відомості про конкретні факти місцевого життя, слугували базою джерельної інформації про перебіг подій, зміни в суспільному житті, й таким чином постачали відомості про суспільні відносини в Україні загалом та в окремих її регіонах. Газетні джерела містили і свій неповторний матеріал, який відбивав ставлення громадськості, низових учасників руху до українізації армії на різних етапах революції. Ці ж джерела свідчать про те, що боротьба за збереження самостійності України була справді громадянською війною, яка торкалась найглибших інтересів і залучала широку громадськість. Фактографічна інформація в місцевій пресі має перевагу над інформацією в центральних газетах.

Подільська преса зафіксувала досвід і багато повчальних уроків, які не втратили актуальності для розбудови української державності на сучасному етапі утвердження незалежності України. Для повнішого відтворення історичного досвіду державотворення необхідно продовжити пошук, виявлення і залучення тих джерел, які вважались втраченими, приховувались, замовчувались або використовувались упереджено, трактувалися за нав'язаними науці ідеологічними схемами. Серед цих джерел провідне місце залишається за періодикою, матеріали якої виступають літописом подій різних років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сіцинський Ю. Друкарні та видання на Поділлі: (матеріали до історії). Хмельницький обласний краєзнавчий музей. ДК 8790. 198 с. С. 30.
2. Мілясевич І. Періодичні видання Волинської губернії XIX – поч. XX ст.: іст.-бібліогр. дослідж. / наук. ред. М. Романюк. Л., 2004. 183 с. С. 25.
3. Масловський М. Зустріч Петлюри в Могилів-Подільському та Ямполі в 1920 р. *Тези доповіді XIII Вінницької обл. історико-краєзнавчої конференції. Вінниця*. 14 трав. 1996 р. Вінниця, 1996. 289 с.
4. Гандзюк В. Українізація; цензурування газетної періодики на Поділлі у 1920 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Сер. «Філологія»*. 2006. Вип. 8. С. 44-48.
5. Завальнюк К. Життя в ім'я України. Вінниця: О. Власюк, 2005. 127 с.
6. Масловський М. Видання Вінницької «Просвіти». *Тези доповіді XIII Вінницької обл. історико-краєзнавчої конференції. Вінниця*. 6 верес. 1994 р.. Вінниця, 1994. С. 507.

7. Кравець М. Газета «Шлях» Вінницького товариства «Просвіта» (1920). *Тези доповіді XVI Вінницької обл. історико-краєзнавчої конференції. Вінниця. 5 верес. 1995 р.*. Вінниця, 1995. С. 194.
8. Левченко М. Важлива публікація газети Вінницького товариства «Просвіти» «Шлях» у 1920 р. *Тези доповіді XII Вінницької обл. історико-краєзнавчої конференції. Вінниця. 7 верес. 1993 р.* Вінниця, 1993. С. 22.
9. Гандзюк В. Ідея єдиної національної школи у пресі Поділля (1920 р.) *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Сер. «Історія»* 2006. Вип. 11. С. 58.
10. *Наш шлях*. 22 січ. 1920.
11. *Трудова громада*. 3 січ. 1920.
12. *Трудова громада*. 6 січ. 1920.
13. *Наш шлях*. 22 січ. 1920.
14. *Наш шлях*. 20 лют. 1920.
15. Малик Я. В боротьбі за українську державність: преса Галицького стрілецтва. *Армія України*. 5 жовт. 1993.
16. *Наш шлях*. 5 трав. 1920.
17. Крип'якевич І. Історія українського війська. В 12 вип. Вип. 12 / І. Крип'якевич, Б. Гнаткевич. Репринт. вид. кн. 1936 р. Тернопіль: Збруч, 1992–1993. С. 567.
18. *Подольський край*. 26 вересня. 1920.
19. *Подольський край*. 27 жовтня. 1920.
20. *Подольський край*. 11 листопада. 1920.
21. Дубинський І. Червоне козацтво. Київ, 1961. С. 141.